

Bod Péter

A késő-barokk évtizedek legnagyobb magyar tudósa az erdélyi Bod Péter (1712–1769) volt, akinek munkásságában a protestánsok 1700 körül kibontakozó egyház- és irodalomtörténeti irányzata teljesedett ki. Szegény székely nemesi családból származott. Tanulmányait 1724-től a nagyenyedi református kollégiumban végezte, 1740–1743-ban a leideni egyetem hallgatója volt. Hazatérése után pártfogója, Bethlen Kata udvari papja lett, majd 1749-től haláláig a jól jövedelmező magyarigeni eklézsiában lelkészkedett.

Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc példájára Bod Péter elsősorban a magyar reformátusság, illetve Erdély múltjának, kulturális hagyatékának tanulmányozására, emlékeinek gyűjtésére és feldolgozására szentelte életét. Ebből a célból páratlan gyűjtőmunkát végzett: minden keze ügyébe került magyar könyvet áttanulmányozott, kéziratos hagyatékokat vizsgált át, idehaza és külföldön nagyszámban másolt le sírfeliratokat, széles körű levelezést folytatott, bizánci, osztrák, német, cseh, sziléziai, lengyel historikusokat forgatott. Munkássága során látóköre egyre inkább kitágult: Erdélyről egész Magyarországra, a református hagyományról a teljes magyar kultúrára szélesedett, világi és nemzeti irányban fejlődött. Ezért jelentősen túl is haladt valamennyi elődjén és közvetlenül előkészítette szuperintendense fiának, Aranka Györgynek és társainak, az erdélyi felvilágosodás és nemzeti kulturális mozgalom vezetőinek fellépését; Ráday Gedeonnal való kapcsolata révén pedig a hasonló magyarországi kezdeményezéseknek nyújtott ösztönzést. Tudós társaság felállításának sürgetésével szintén a következő korszak fontos törekvéseinek az előfutára lett.

A vallási tolerancia híve, még Kálvint is elítélte Servet megégetése miatt, a katolikus inkvizíció hatásának tulajdonítva eljárását; jól ismerte a német pietizmust; s tudomásul vette, hogy korában az erdélyi református főiskolákon Christian Wolff filozófiája kezd „mindenütt az első polcra ülni”. Elsősorban tudós volt, de egyetlen szépirodalmi jellegű könyve, a [...] *Szent Hilarius* (1760) tanúsítja, hogy volt érzéke a rokokó világi-as moralizálása iránt, és nem hiányzott stíluskészsége sem, hogy ezt magyarul megszóltassa. Fáradhatatlanul írt egész életében: nyomtatásban megjelent, kéziratban maradt, illetve elveszett művei, személyes feljegyzései kisebb könyvtáryira rúgnak. Az alábbiakban csak a fontosabbak kerülnek említésre.

Tudományos munkássága rendkívül sokoldalú: a teológiát, egyházjogot, egyháztörténetet, államismeretet, világi történetet, nyelvtudományt és irodalomtörténetet egyaránt felölelte. Szoros értelemben vett egyházi művei közé tartozik *A szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon* (Kolozsvár, 1746), mely a bibliai fogalmak szimbolikus értelmét magyarázta; *A szent Bibliának históriája* (Szeben, 1748), mely a bibliai könyvek történetét dolgozta fel; valamint az Újtestamentum egyik könyvére írt kommentárja

(*Szent Judás Lebbeus apostol levelének magyarátja*, Szeben, 1749). Jellemző, hogy ezek is többnyire filológiai és történeti jellegű munkák, illetve jól használható kézikönyvek, akárcsak jogi művei (*Synopsis iuris connubialis*, Szeben, 1763; *Judiciaria fori ecclesiastici praxis*, Szeben, 1767), melyekkel a református házassági jogot és az egyházi peres eljárást kodifikálta több mint egy évszázados érvénnyel.

Egyháztörténeti műveivel Pápai Páriz Ferenc és Debreceni Ember Pál irányzatát folytatta. Még fiatalkorában magyarra fordította ez utóbbi munkájának végéről Kocsi Csergő Bálint latin iratát *Kősziklán épült ház ostroma* címmel. Később magyar nyelven egyetemes, latinul pedig magyar egyháztörténetet írt. Az előbbit valószínűleg 1753-ban fejezte be s 1760-ban Bázelen jelentette meg *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza* címmel. A gazdag forrásanyagot felölelő *Historia Hungarorum ecclesiastica* jórészt már 1756-ban készen állt, de csak a XIX. század végén látott napvilágot (Leiden, 1888–1890). E nagy mű melléktermékeként jött létre az erdélyi unitáriusok kiadatlanul maradt latin nyelvű története (*Historia unitariorum in Transsylvania*), és az erdélyi református püspökök életrajzainak magyar nyelvű gyűjteménye (*Smirnai Szent Polikárpus*, Nagyenyed, 1766). „Senki sérelmére, gyalázatjára nem szándékoztam csak egy szót is ejteni; hanem az Isten dicsőségét ebben is terjeszteni és a jó embereknek jó emlékezeteket fenntartani” – hangsúlyozta ennek előszavában.

A világi történelemben Bod az államismereti iskolát követte. Kéziratból ismeretes egy tervezete, amely szerint bibliográfiai bevezetés után Erdély földrajzi, történeti, politikai, egyház- és iskolaügyi leírására készült. Ebbe a tárgykörbe tartozik kéziratban maradt művei közül az erdélyi románok története (*Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, 1764), valamint a székelyekkel foglalkozó *Siculia Hunno-Dacica*; nagyszabású programját azonban nem tudta megvalósítani. Erdély sokoldalú ismertetésének munkáját – az államismereti irányzat elkészített termékeként – Bod halála után Benkő József (1740–1814) végezte el *Transylvania* (Bécs, 1778) című kétkötetes rendszerezésében.

Bod tudományos munkájának szerves részét alkotta – Szenci Molnár, Apácai Csere és Pápai Páriz erőfeszítéseivel hasonlóan – a magyar nyelv művelésére, fejlesztésére való törekvés. Magyar nyelvű egyháztörténetében szóvá tette, hogy csak „a mi magyar nemzetünk volt még eddig olyan szegény, melynek eklézsiái dolgokat előadó históriája a maga nyelvén nem találtatnék”, saját tapasztalataiból tudta azonban, hogy a magyar szókincs nem elégséges minden fogalom, szakterminus kifejezésére. Ezért elismerően adózott a „boldog emlékezetű Apácai Csere János fáradságának, aki majd mindenféle tudományokhoz tartozó szókat magyarul adott elő, melyben ötlet vagy senki, vagy igen kevesen követték.” Az általa javasolt társaságnak egyik feladatául éppen Apácai kezdeményezésének – eredményesebb – folytatását szánta, valamint egy új magyar nyelvűtan kidolgozását. Bár e tervek egyelőre nem váltak valóra, Bod saját erejéből legalább annyit tett, hogy megújította és kibővítette Pápai Páriz szótárát (Szeben, 1767).

Munkásságának legfontosabb ága a literatúratörténet. Ez irányú tevékenységét Bethlen Kata könyvtáráról 1747-ben, majd 1752-ben készített jegyzékével alapozta meg, amelyekből egyes részletek később szó szerint átkerültek irodalmi lexikonába.

Könyvészeti ismereteit először *A szent Bibliának históriájában* hasznosította; ennek utolsó fejezetében a magyar bibliafordítások és -kiadások történetét dolgozta fel. A literatúratörténet körébe vágnak azok a kiadványai, melyekben forrásértékű szövegeket bocsátott közre. A *Hungarus tymbaules* (Nagyenyed, 1764, 1766) két füzetébe építáriumokat gyűjtött össze, hogy emléket állítson velük a régi magyarok erényeinek, köztük az irodalmi érdemeknek is. A közölt szövegek legnagyobb része verses epigramma; sok közöttük a sírkövek nyomán közölt szöveg – ezek között van Balassi fiának, Jánosnak Bod által 1743-ban lemásolt boroszlói sírfelirata is –, de nem kevés származik nagynevű költőktől: Janus Pannoniustól, Oláh Miklóstól, Bocatiustól, Rimay Jánostól, Pápai Páriz Ferencről. Ez utóbbinak Tótfalusi Kis Miklós halálára írt versét szintén kiadta előszóval és jegyzetekkel ellátva (*Erdélyi Féniks*, Nagyenyed, 1767), saját koráig folytatva benne Pápai Páriz nyomdászattörténetét. Korán megkezdte egyes jelesebb írók, tudósok életének megírását: már az 1750-es évek elején elkészült Balsarati Vitus János, Geleji Katona István és Pápai Páriz Ferenc életrajzával; behatóan tanulmányozta Szenci Molnár hagyatékát, hatalmas anyagot gyűjtött egy róla szóló monografikus munkához (*Gellius Molnarianus*) és az ő életét is összefoglalta (*Redivivus Albertus Molnár Szentziensis*); egyik kéziratban maradt művében pedig a magyar és erdélyi történetírókat ismertette (*De scriptoribus rerum Transsylvanicarum*).

E kisebb gyűjtései, kiadványai azonban mind csak előmunkálatai, illetve melléktermékei nagy irodalomtörténeti vállalkozásának, melynek terveiről első ízben egy 1753-ban írt levele értesít. E szerint eredetileg *Dacia Literata* címmel Erdély XVI–XVIII. századi íróinak feldolgozására készült. Czvittinger mintájára lexikont akart kiadni; s műve abban is hasonlított volna elődjéhez, hogy a műveltebb népek literatúratörténetére hivatkozott, és könyvével az Erdély barbárságáról elterjedt vádat óhajtotta megcáfolni. E terve azonban átalakult, minthogy időközben a magyarországi írókra is kiterjesztette gyűjtését. Így keletkezett a háromkötetes, 282 címszót magában foglaló *Literata Panno-Dacica* című kézirat, mely azután alapjává vált magyar nyelvű írói lexikonának, a több mint 500 hazai literátust ismertető *Magyar Athenas*nak (Szeben, 1766). A cím megválasztásában egy hasonló fogalmazású belga írói lexikon címlapja (1628) lebegett Bod szeme előtt; az „Athenae”-ből képzett Athenas (= egyetemi város) az egész ország tudós világát akarja jelenteni.

„Szándékoztam ezen írásom által ... hazájoknak hasznokra s ékesítésére és Isten dicsőségének terjesztésére élt jó embereknek ... emlékezetet ... megújítani” – írta az előszóban. Vallása miatt nem hagyott ki senkit a „tudósok társaságokból”, ha mégis reformátusok szerepelnek nála legnagyobb számban, az csak annak a következménye, hogy elsősorban református forrásanyag alapján dolgozott. Forráshelyei között fontos hely illeti meg Bethlen Kata, Ráday Gedeon és testvére, Ráday Eszter könyvtárait, e céltudatosan fejlesztett magyar könyvgyűjteményeket, melyek kiegészítésében ő maga is segédkezett a tulajdonosoknak. A *Magyar Athenas*ban felhalmozott anyagnak éppen ez a gyűjtési mód biztosít mindmáig forrásértéket: számos könyvről ugyanis egyedül az ő leírásából tudunk, mert azóta sok minden elveszett, amit Bod még a kezében forgathatott. Munkájának a korábbiakénál nagyobb megbízhatóságát az is biztosítja, hogy a

szerző csak azokat az írókat vette fel lexikonába, akiről maga tudott, és működésükről tulajdon szemével győződött meg; sem Czvittingert, sem Rotaridest nem kivonatolta saját adatainak kiegészítésére.

A *Magyar Athenas* legfőbb újdonsága az egyházas felfogástól való erős eltávolodás és a nemzeti szempont előtérbe kerülése. Bod munkájának Erdélyről az egész Magyarországra való kiszélesítése és latin helyett magyar nyelvű kiadása a nyelvi-nemzeti közösség eszméjéhez való közeledést jelzi. Ő már a más nemzetiségű írók és a közös magyar haza viszonyát is szükségesnek tartotta megmagyarázni előszavában: „Vagynak ezen magyar tudósok seregekben némelyek erdélyi szász és magyarországi tót nemzetből valók is: de azok mind olyanok, akiktől nem lehet sajnállani a magyar nevezetet. Ugyanis azok magok is magyaroknak vallották az idegen országokban magokat; írásaik által is nagy ékességére voltak a magyar nemzetnek, idegen országbeliektől is magyaroknak tartatnak. Megmutatták azt, szorgalmatos fáradságokkal, hogy ők méltán megérdemlik, hogy hazafiainak neveztessenek.”

Bod Péter irodalomtörténeti munkásságával közvetlenül a polgári nemzetfogalom küszöbéig érkezett el. Ezt érezte meg a *Magyar Athenasban* a szlovák Wallaszky Pál, mikor nemzeti elfogultságot vetett a szerző szemére, s ezért jegyezte meg róla a szász Seivert János, hogy az erdélyi német nyelvű írókat „átutazó idegen” módjára tárgyalja. A könyv református színezete mégis nem annyira a nyelvi nacionalizmus úttörőit, mint inkább azokat serkentette a folytatásra, akik maguk is az egyházi nyelvhasználaton át jutottak el a nemzeti nyelv kultuszához. Szerencsi Nagy István (1728–1789) győri református pap új források felhasználásával ismét sajtó alá rendezte, de ez a változat nyomtatásban nem jelent meg; tőle függetlenül dolgozott a lexikon kibővítésén a kolozsvári Szathmári Pap Mihály (1737–1812).

(Megjelent: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 [A Magyar Irodalom Története, 2], 562–566.)

A historia litteraria felbomlása

Mikor Czvitinger és Rotarides az előző periódusban a literatúratörténetet önálló szaktudományként megalapították, származásra, a művek nyelvére és tárgyára való tekintet nélkül foglalták össze az ország irodalmi életének adatait. Ilyen egyetemes igényű feldolgozások a barokk kor végén sem hiányoztak, a nemzeti, illetve szak szerinti differenciálódás azonban feltartóztathatatlannal megindult.

A kor összefoglaló írói lexikonát a piarista Horányi Elek (1736–1809) szerkesztette. Rendi tanulmányai során járt Olaszországban, jó nemzetközi kapcsolatokat szerzett; itthon az eklektikus filozófia fő képviselői közé tartozott. Osztozott a nemesség szemléletében: nemesi olvasók számára adta ki [...] moralizáló szentenciagyűjteményét (1774), magyarra fordította a Nádasdy-féle *Mausoleumot* (*Magyarországnak ... koporsó-épülete*, Buda, 1779), később, a nemesi mozgalom sodrában pedig kitagadta II. Józsefet a magyar uralkodók közül (*De sacra corona Hungariae*, Pest, 1790). Magyar literatúratörténeti elképzeléseiről először egy tervezetben számolt be (*Prodromus Hungariae literatae*, Velence, 1770), majd három kötetben publikálta nagy írói lexikonát *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum* (Bécs, 1775–1777) címmel. Hogy a különböző vallások és szerzetesrendek íróit felkutassa, széles körű levelezést folytatott; Kollár Ádám Ferenc csakúgy segítette, mint Orczy Lőrinc vagy Ráday Gedeon. Anyagát higgadtan, a felekezeti elfogultság jelei nélkül szerkesztette össze és fogalmazta meg klasszicizáló latin stílusban. A megújuló magyar irodalom jelenségeit ezután is figyelemmel kísérte, sőt a felgyülemlett anyag láttán elhatározta művének új, bővített kiadásban való megjelentetését. A *Nova memoriából* (Pest, 1792) azonban csak az első kötetet adta ki; ebben olvasható egyebek között Batsányi János első elismerő méltatása. Élete végén a piarista rend íróinak egyetemes lexikonát publikálta (*Scriptores Piarum Scholarum*, I–II, Buda, 1808–1809).

Magyarország első folyamatos előadású irodalomtörténetét Wallaszky Pál (1742–1824) szlovák evangélikus pap írta, aki előbb Werbőczy Istvánról egy vékony füzetet (*De Stephano Werbőczio*, Lipcse, 1768), a Mátyás-kori irodalomról pedig egy monográfiát (*Tentamen historiae litterariae sub rege ... Mathia Corvino*, Lipcse, 1769) jelentetett meg. Nagy irodalomtörténeti rendszerezése, a *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* először 1785-ben (Pozsony–Lipcse), másodszer – erősen megbővítve – 1808-ban (Buda) látott napvilágot. Könyvének tagolásával a hagyományossá váló irodalomtörténeti periodizáció alapját vetette meg: a mohácsi vészig terjedő első fő rész első szakasza az őskort, vagyis a hun–szkíta rovásírás kérdését tárgyalja, a második a középkort,

a XI–XV. századot; az „irodalom újjászületésével”, azaz a reformációval kezdődő másik nagy periódust pedig 1776 osztja két korszakra. Az egyes korokon belül Wallaszky századonként haladt előre; beszámolt az irodalom mecénásairól, azután témakörök szerint csoportosított írói névjegyzéket adott. A teológusokat vallások szerint bontotta fel, utánuk a jogászokat, az orvosokat, a filozófusokat és matematikusokat, a történészeket, végül a szónokokat, költőket és filológusokat vette sorra. Ezek után záradékol következt a könyvtár-, nyomdász- és iskolatörténet, a historia litteraria elmaradhatatlan alkotórészei. Ahogyan Bod Péter a *Magyar Athenas*ban a feudális Hungarus-fogalomtól lassanként távolodni kezdett a magyar nyelvi nacionalizmus irányába, úgy közeledett Wallaszky a szlovák nemzeti gondolat felé. Tárgyilagos hangja csak akkor melegszik fel, ha szlovák íróról beszélhet, például Hruskovitz Sámuelről, a „szlovák Gellertről”; a XVIII. században már nem is sorolja mind fel a nagyszámú magyar költőt; a „magyar Gellert”, Szőnyi Benjámint háromsoros lábjegyzetbe szorul nála. Ahol pedig magyar nemzeti elfogultsággal találkozott, mint Bél Mátyásnak a rovásírással kapcsolatos fejtegetéseiben, ott éles kritikát alkalmazott.

A *Conspectus* első kiadásának évében jelent meg a régi Magyarország első, bizonyos mértékben nemzetinek minősíthető irodalomtörténeti összefoglalása az erdélyi szász Seivert János tollából, s a pozsonyi Windisch Károly Gottlieb előszavával (*Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pozsony, 1785).

A Hungarus-tudat felbomlása mellett az erős szakszerűsödés is előkészítette a régi irodalomfogalom átalakulását, és az esztétikai szempontú, voltaképpeni irodalomtörténet kialakulását. A specializálódás korszakok és témakörök szerint indult meg. A magyarországi művelődés korábbi szakaszai közül a reneszánsz állt az érdeklődés középpontjában. Wallaszky Pál korai munkái mellett Fabri Pál Mátyás könyvtáráról (*De augusta Budensi bibliotheca commentatio*, Lipcse, 1756), az osztrák Schier Xystus pedig a pozsonyi akadémiáról (*Memoria academiae Istropolitanae*, Bécs, 1774) és a Corvináról (*Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortu*, Bécs, 1776) értekezett. A témakörök szerint kutatók közül az erdélyi szász Haner György Jeremiás Magyarország és Erdély történetíróit dolgozta fel időrendben (*De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, I–II, Bécs, 1774; Szeben, 1798), Csomos János a magyar jogtudomány történetét tekintette át egy beszédben (*Oratio inauguralis, in qua ortus, progressus, fataque jurisprudentiae Transsilvanico-Hungaricae ... delineantur*, Kolozsvár, 1758).

A legjelentősebb szakirányú literatúratörténeti munkát Weszprémi István (1723–1799) végezte a magyarországi orvosok életrajzáinak feldolgozásával. Svájci, hollandiai és angliai tanulmányok után orvostudományi diplomával tért haza, és eleinte népfelvilágosító könyveket adott ki. A magyarországi orvosok életrajzeit, a *Succincta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia* négy kötetét (Lipcse, 1774–1787) százas csoportokban (centuria) kezdte kibocsátani. A szorosán a tárgyhoz nem tartozó adatok tömege azonban már a második centuriában szétfeszítette a szerkezetet, és a *Biographia*

egyre inkább művelődéstörténeti adattárrá változott, melyben igen különböző tárgyú, főleg református vonatkozású ismeretanyag zsúfolódott össze. Weszprémi voltaképpen nem is fejezte be művét, mert az utolsó kötetben még hosszú listán sorolja fel a megírandó személyek névsorát.

(Megjelent: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 [A Magyar Irodalom Története, 2], 566–568.)